

Livscykeln

Det har nu blivit tid att undersöka hur väl modellen med det tidigmoderna livscykelbaserade tjänstefolkssystemet stämmer överens med källorna rörande legofolk under medeltiden och 1500-talet. För att repetera vad forskningstraditionen har ansett att tjänstefolk var: livscykelmodellen innebär att de flesta unga i förindustriella agrarsamhällen i Västeuropa lämnade föräldrahemmet någon tid efter konfirmationen för att under ett antal år tjäna som drängar eller pigor i andras hushåll. När de sedan i 25-årsåldern gifte sig lämnade de denna fas i livet för att bilda egna hushåll, och snart hade de tidigare legohjonen avancerat till att själva bli husbonde och matmoder för egna anställda. Även om modellen har kritiserats för att bortse från de legohjon som inte passade in i livscykelmönstret finns ett betydande empiriskt stöd för att den gällde en stor del av tjänstefolket åtminstone i vissa regioner under 1700-talet. Modellen har stor betydelse för att förklara (eller, enligt andra forskare, förklaras av) det västeuropeiska giftermålsmönstret, det vill säga det faktum att män och (framförallt) kvinnor i en rad västeuropeiska områden gifte sig betydligt senare i livet än vad människor gjort i de flesta andra samhällen genom historien. Ett bakomliggande antagande för att detta samband ska kunna gälla är emellertid att livscykelmodellen inte kan ha slagit igenom förrän tidigast under 1400- eller till och med 1500-talet, eftersom giftermålsåldern tidigare antas ha varit väsentligt lägre. I detta kapitel provas om tre centrala faktorer i livscykelmodellen var giltiga i Sverige före 1600-talet: legofolkets ålder (eftersom en stor majoritet enligt modellen ska ha varit unga, mellan 15 och 25 år), deras civilstånd (eftersom tiden som legofolk enligt modellen var en väntan på giftermål, ibland uppfattad som en informell utbildningstid, en period under vilken man tjänade ihop till ett eget hushåll eller väntade

på att få ärva föräldrarnas gård), samt huruvida de flesta människor under en del av livscykeln var legofolk och om de sedan kunde gå vidare i livet och själva bli husbönder. Vi har redan (i kapitel 3–4) sett att detta, av ekonomiska skäl, var svårt. Här prövas nu frågan istället ur ett demografiskt perspektiv genom en undersökning av hur många legohjon det fanns i 1500-talets Sverige och hur de fördelades mellan husbönderna.

Ålder

Låt oss börja med legofolkets ålder. En av livscykelmodellens utgångspunkter är att det främst var agrarsamhällets unga som utgjorde legofolket, något som ofta snarare förutsatts än undersökts.¹ Jorma Wilmi fann dock att tjänstefolk i Finland redan mot slutet av 1600-talet var äldre än tidigare under århundradet.² Charmian Mansell, som studerat kvinnliga *servants* i England under ett århundrade från mitten av 1500-talet, har kritiserat att modellen inte tar hänsyn till att även om majoriteten av tjänstefolket var unga var en betydande andel äldre än normal giftermålsålder: enligt Mansells egen studie befann sig var fjärde piga inte i livscykeljänst.³ Motsvarande gäller Börje Harnesks studie, enligt vilken endast 51 procent av drängarna och pigorna i Bollnäs socken i Hälsingland 1785 var 20–29 år gamla, medan nästan var tredje (31 procent) var över 30 år.⁴ Även under den tid då tjänstefolkssystemet ska ha varit åldersbaserat var alltså vart tredje till vart fjärde legohjon så gammalt att vi inte bör betrakta arbetet som en ungdomsfas i väntan på giftermål. Vidare studier av tjänstefolkets livscykel behövs av allt att döma också för 1700-talet. När vi nu övergår till att studera medeltidens legofolk finns inte någon möjlighet att på motsvarande vis sammanställa åldersuppgifter till en statistik. Vi får istället utgå från de strödda och oprecisa uppgifter som finns i bland annat landskapslagarna.

De äldsta beläggen för legofolks åldrar finns i Östgötalagen och i kung Birgers stadga rörande kyrkliga avgifter i Hälsingland 1297. Enligt den förra skulle omyndiga (det vill säga män yngre än 15 år samt alla kvinnor) fästas till legohjon av sin målsman, liksom myndiga men ännu hemmalevande söner skulle fästas av sin fader.⁵ Östgötalagen räknade således redan under sent 1200-tal både med att barn kunde fästas till

legohjon och att det förekom legodrängar som var äldre än så. I stadgan från Hälsingland reglerades hur stor ”male” en legodräng (*mercennarius*) respektive en legokona (*mercennaria*) skulle betala till socknens präst, varvid det påpekades att bestämmelsen gällde även om en bondes son eller dotter hade ”placerat sig för lön” utanför fadershemmet under mer än ett år.⁶ Stadgans utfärdare, kungen och ärkebiskopen, antog alltså att legofolk i första hand *inte* utgjordes av böndernas barn, men att det kunde förekomma att även dessa flyttade från hemmet för att bli legofolk.

Faktiska åldersuppgifter är mycket sällsynta, såväl under medeltiden som under 1500-talet.⁷ När åldern överhuvudtaget någon gång kommenterades angavs ofta endast att ett legohjon var ungt (*adolescens*, *iuvenis*, ”liten”, ”ung”) eller omyndigt och därför inte fullt straffmyndigt. Endast vid sällsynta tillfällen gavs exakta åldersuppgifter: ett par gånger omtalades att tjänstepigor som våldtagits av sina husbönder var endast tolv år gamla (vilket sågs som extra graverande),⁸ en tolvårig piga avled 1589 då hon skickats av sin husbonde att arbeta i en gruva,⁹ och vid ett tillfälle under tidigt 1400-tal vittnade en kvinna i Östergötland om att hon som trettonårig piga genom ett mirakel hade befriats från en svullnad i ögat.¹⁰ Utifrån dessa fåtaliga uppgifter kan vi alltså inte veta något om hur gamla legofolk i allmänhet var, mer än att det tydligen förekom att åtminstone pigor var så unga som 12–13 år. Alltsedan 1200-talets slut har det funnits legohjon som uppfattats eller beskrivits som ”unga”, rimligtvis i motsats till andra som var äldre.

Från andra hälften av 1500-talet finns något fler uppgifter. I skattelängder över drängar från 1576 anges tre gånger åldersuppgifter. I Kyro socken i Österbotten sades två av prästens fyra drängar vara äldre än 50 år, vilket antagligen noterades därför att prästen tyckte att de borde slippa att betala skatten.¹¹ De utgjorde då knappt 6 procent av legodrängarna i socknen. I Fläckebo socken i Västmanland var det tvärtom så att prästens dräng inte betalade någon skatt eftersom han endast var 15 år gammal.¹² Om det inte fanns några andra omyndiga drängar i socknen som helt utelämnades ur skattelängden var därmed 9 procent av drängarna i Fläckebo under 16 år. Även i Jönköping rörde uppgiften unga drängar: för ungefär 15 av stadens sammanlagt 51 drängar noterade skrivaren att de inte tjänade full lön eftersom de var ”gossar på 15–16 år”, men att de trots detta fick finna sig i att betala full skatt.¹³ Om detta stämmer utgjorde

dessas unga pojkar närmare 30 procent av legodrängarna i Jönköping. I senare skattelängder saknas motsvarande åldersuppgifter, även om det någon gång förekommer notiser om "gossar" som på grund av sin ålder endast behövde betala halv skatt.¹⁴ Utöver dessa enstaka uppgifter finns en förteckning över alla män i Tammela socken i Tavastland 1556, i vilken åldern angavs för 5 av de 44 legodrängarna.¹⁵ Eftersom prästen inte angav åldern för vuxna män utan endast för de bondsöner som var mellan 10 och 16 år gamla är det rimligt att anta att det endast var dessa fem drängar som var så unga: en av dem var 12 år gammal, tre var 13 och en var 15. Pojkar yngre än 16 år utgjorde därmed detta år 11 procent av legodrängarna i socknen.

Det är uppenbarligen inte möjligt att undersöka legofolkets åldersfördelning kvantitativt för medeltiden eller 1500-talet, så som gjorts för senare århundraden. Det som uppmärksammas i källorna var när ett legohjon var mycket ungt: av Östgötalagen framgår att pojkar yngre än 15 år kunde bli legodrängar redan i slutet av 1200-talet, pigor på 12–13 år nämns under 1400- och 1500-talen, och under det sistnämnda århundradet arbetade pojkar yngre än 15 år som drängar såväl i Tavastland på 1550-talet som i Småland och Västmanland tjugotalet år senare. Även om uppgifterna är behäftade med stor osäkerhet verkar andelen barn bland legodrängarna där och då ha uppgått till omkring 10 procent, möjligen mer i en stad som Jönköping (om nu inte detta berodde på att man där försökte undandra så många som möjligt från beskattning, vilket i så fall inte lyckades). Att ett legohjon var äldre fanns det däremot sällan någon anledning att anteckna, och därför finns endast en uppgift om legodrängar äldre än 50 år. I förhållande till livscykelmodellen kan vi därför endast konstatera att det fanns enstaka legohjon som inte passade in i dess beskrivning såväl därför att de var yngre som för att de var äldre, i likhet med vad som sedan tidigare är känt från 1500-talets England och från 1700-talets Sverige. Det är dock inte möjligt att avgöra huruvida de allra flesta var ungdomar eller inte, vilket gör att vi utifrån åldersuppgifterna inte kan veta om livscykelmodellen ägde giltighet för medeltidens eller 1500-talets Sverige eller ej.

Giftermål

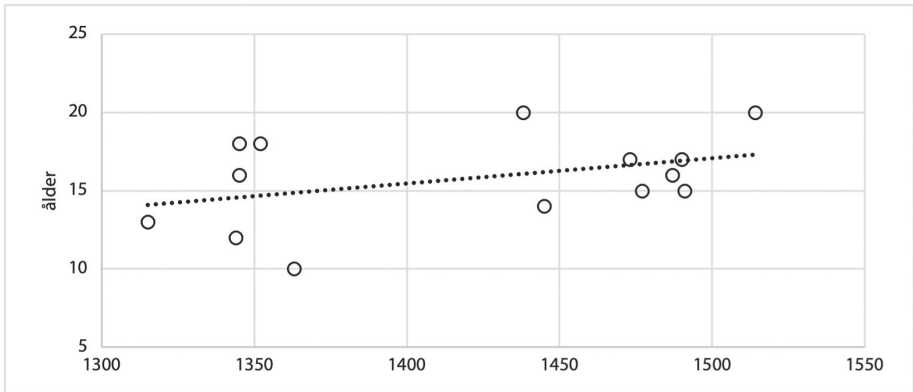
Nästa centrala tes i livscykelmodellen är att de allra flesta drängar och pigor endast tjänade under tiden fram till sina giftermål. Detta är anledningen till att man har föreslagit en nära koppling mellan legofolksinstitutionen och det västeuropeiska giftermålsmönstret, det vill säga att kvinnor och män gifte sig först när de var någonstans mellan 20 och 30 år gamla och att de därför behövde arbeta som legohjon under sina ogifta ungdomsår. Att det var legofolksinstitutionens sammankoppling med livscykeln som ledde till att giftermålsmönstret förändrades menade redan John Hajnal,¹⁶ medan Lennart Andersson Palm för Sveriges del tvärtom menat att ”pig- och drängsamhället” uppkom till följd av stigande giftermålsålder.¹⁷ Som drivkraft bakom förändringen har ekonomhistorikerna de Moor och van Zanden pekat på den ökade efterfrågan på arbetskraft efter digerdöden, vilken de menar ledde till förbättrade ekonomiska villkor för lönearbetare så att dessa kunde bilda egna självständiga hushåll.¹⁸ Jag har tidigare framfört tesen att giftermålsåldern istället steg på grund av den tidigmoderna statens ökade behov av soldater och arbetare under 1500-talet.¹⁹ Det finns därför skäl att först rekapitulera vad som är känt rörande hur giftermålsåldern förändrades under medeltiden och 1500-talet, för att därefter gripa oss an frågan om det är möjligt att visa om legofolk i allmänhet var ogifta under denna period eller ej.²⁰

Enligt den kanoniska rätten fick flickor i medeltidens Västeuropa tidigast trolovas när de var 7–12 år gamla, pojkar när de var 12–14, och vigsel fick följa tidigast ett år senare, det vill säga vid 13 respektive 15 års ålder. För trolovning fordrades samtycke, men som princip gällde att ”den som tiger samtycker”.²¹ Före den lägsta lagliga åldern (*legitima aetas*) kunde barnet inte ge något samtycke, men om paret inledde en sexuell relation räknades äktenskapet ändå som giltigt.²² Endast om paret ännu inte hade haft sex kunde därför en trolovning upplösas vid den tid då parterna nådde laga ålder för äktenskap, om de då inte samtyckte.²³ Detta gällde i princip också enligt de svenska landskapslagarna: en flicka hade rätt att bryta en trolovning om hon ännu inte fyllt 12 eller 15 år (olika i olika landskap).²⁴ För kvinnor krävdes alltid också föräldrarnas samtycke eftersom de aldrig blev myndiga, medan myndighetsåldern för

män enligt landskapslagarna var den kanoniska rättens 15 år.²⁵ Den enda lag som gav kvinnor rätt att själva ingå äktenskap var Visby stadslag, som stadgade att en föräldralös kvinna fick gifta sig då hon fyllt 18 år. Att sådana bestämmelser i övrigt saknades har Mia Korpiola, som studerat den medeltida äktenskapslagstiftningen, tolkat som att Sverige var det ”mest konservativa och patriarkala landet i medeltidens Skandinavien”.²⁶

Dessa regler förblev gällande medeltiden igenom. I början av 1500-talet ansåg dock några av reformatörerna att den kanoniska rättens åldrar för samtycke var för låga. I Tyskland kom därför åldersgränserna att höjas, främst för att man ville förhindra uppkomsten av hushåll som inte kunde försörja sig själva, även om Luther själv var skeptisk därför att han oroade sig för den ogifta ungdomens moral.²⁷ Finlands reformator Mikael Agricola föreslog 1549 att gränsen borde höjas till 14 år för kvinnor (men behållas oförändrad för män),²⁸ vilket var i linje med en annan reformatorisk åsikt, nämligen att de bägge kontrahenterna skulle vara ungefär lika gamla.²⁹ Kyrkoordningen 1571 lämnade emellertid åldersgränserna opreciserade, varför det förblev upp till sockenpräster att endast viga passande par.³⁰ Först med 1734 års lag infördes åldersgränser för både män och kvinnor i Sverige, då hela 21 respektive 15 år.³¹ Det är därmed uppenbart att flera av de riskfaktorer som Unicef har identifierat för barnäktenskap i modern tid var närvarande i Sverige under hela medeltiden och 1500-talet: samtycke fordrades men var töjbart definierat, lagen var otydlig och inte minst efter reformationen öppen för lokal tolkning, ungdomens sexuella moral skulle värnas genom tidiga äktenskap, och dessutom var barnäktenskap de facto tillåtna, åtminstone för flickor.³²

Medeltida uppgifter om giftermålsålder är sällsynta. Johanna Andersson Raeder har identifierat en dryg handfull uppgifter i den genealogiska litteraturen rörande kvinnor ur högfrälset,³³ och till dessa kan läggas ett fåtal uppgifter om drottningars giftermålsålder.³⁴ Dessa uppgifter, som visas i figur 18, indikerar långsamt stigande åldrar under medeltiden, med brudar som möjligen var ett par år äldre mot slutet av 1400-talet än ett och ett halvt sekel tidigare. Med tanke på kvinnornas frälsestatus och rikedom är de förstås inte generaliserbara för befolkningen som helhet. Janken Myrdal har dock undersökt kvinnors åldrar vid barnafödande ur tre samlingar av helgonmirakler: Nikolaus och Brynolf från perioden

Figur 18. Ålder vid giftermål hos kvinnor (drottningar och högfrälsekvinnor) i Sverige, 1300–1520. Varje ring representerar en kvinna (ett giftermål). Streckad linje visar linjär trend. Källor: Carlsson 1965; Andersson Raeder 2007; Äldre svenska frälseätter II:2 s. 130.

1400–1415 och Katarina från åren 1460–1475.³⁵ Kvinnorna var betydligt äldre i den senare samlingen än i de tidigare två, och Myrdal – som betraktar åldern för barnafödande som ett riktmärke för giftermålsåldern – menar att ”[v]ad vi ser här är förmodligen införandet av det som kallas ’det västeuropeiska äktenskapsmönstret’ under 1400-talets andra hälft”. Ett problem med Myrdals uppgifter är dock att de kvinnor som vittnade om Katarina var märkligt gamla, flertalet över 35, vilket tyder på att åtminstone dessa mirakelberättelser inte ger någon god approximation av giftermålsåldern. Däremot visar berättelserna från början av 1400-talet att många mödrar då fortfarande var i tonåren, åtminstone bland dem som råkade ut för vådliga förlossningar och därför behövde påkalla hjälp från ett helgon.

För England och Nederländerna har forskningen funnit att kvinnor var i genomsnitt 18–23 år gamla då de gifte sig under 1400-talet och att åldern steg betydligt under 1500-talet.³⁶ Uppgifterna är emellertid även där fåtaliga och ingen egentlig konsensus råder om när övergången till det västeuropeiska giftermålsmönstret ägde rum.³⁷ Loretta Dolan har visat att äktenskap mellan barn fortsatt förekom i England även under 1500-talet. Oftast var parterna i åldrarna 9–11 år, men ibland var de så unga som 7 år.³⁸ I Sverige är några enstaka sådana barnäktenskap

kända från 1500-talet, som när en Mats Sigfridsson i Tavastland 1576 bötfälldes för att han gifte bort sin omyndige son utan att någon präst var närvarande och sedan själv skilde paret åt igen.³⁹ Från början av 1600-talet finns en uppgift om en man i Stockholm som gifts bort som sexåring av föräldrarna i Tavastland och fick tre barn med hustrun innan 23 års ålder,⁴⁰ liksom uppgifter om en ”stor osed” med unga giftermål nere i sydligaste Småland.⁴¹ Från 1640-talets Åland är ett par fall av barnäktenskap kända: i det ena lovade en bonde att hans unga dotter när hon nådde laga ålder skulle gifta sig med en betydligt äldre man mot att han fick låna pengar av den blivande svärsonen, medan två andra bönder trolovade sina små barn i väntan på laga ålder.⁴² Malin Lennartsson har funnit att flickor på 11–14 år som stod brudar på 1660- och 1670-talen i Växjö stift endast omnämns i protokollen som en bisak och inte som något som vare sig bönder eller präster såg som något problem.⁴³ Lennartsson påpekar dock att sådana barnäktenskap då inte var den dominerande äktenskapsformen.

Man måste därför hålla isär det faktum att barnäktenskap bevisligen förekom i både England och Sverige under tidigmodern tid från frågan hur gamla människor vanligtvis var då de gifte sig. Lennart Andersson Palm har gjort hypotetiska beräkningar som ”bortom varje rimligt tvivel” visar att den genomsnittliga giftermålsåldern var lägre i mitten av 1600-talet än ett sekel senare, samt pekat på regionala skillnader: lägre genomsnittliga äktenskapsåldrar var fortsatt vanliga i början av 1700-talet i åtminstone Småland och Dalarna.⁴⁴ Att giftermålsåldern verkligen steg på lång sikt framstår på grundval av den samlade forskningen därför som högst troligt, även om det inte är klarlagt om detta främst skedde under senmedeltiden (som uppgifterna om frälsekvinnor och mirakelberättelser möjligen antyder), i samband med reformationen under 1500-talet eller först under 1600-talets stormaktstid, som Palm menar. Frågan är dock i vilken mån detta gav upphov till systemet med livscykeljänst. Kan vi verkligen förutsätta att legofolk alltid eller ens i allmänhet var ogifta?

Gifta legohjon

Av ett par ställen i landskapslagarna framgår att legofolk i slutet av 1200-talet kunde vara gifta. Enligt Upplandslagen hade "fattigt folk", till vilket uttryckligen räknades även legohjon, rätt att fritt använda sockenkyrkans ljus vid sin vigsel.⁴⁵ I Östgötalagen fanns en bestämmelse om hur man skulle gå tillväga om en man som var "legostadd" begick ett brott och sedan rymde innan han hann stämmas inför tinget: då skulle man istället, om han var "gift och haver annorstädes kona" som rådde om "lås och nycklar", instämma honom till tinget där hon var bosatt.⁴⁶ Carl-Ivar Ståhle, som detaljstuderat Östgötalagens sammanställning, menar att bestämmelsen är ett tillägg som skjutits in bland äldre bestämmelser mot slutet av 1200-talet och att den är ett av flera exempel på paragrafer som "utan tvivel [var] motiverade av praktiska erfarenheter på tinget" vid denna tid.⁴⁷ Vi har här i så fall ett faktiskt exempel på att en legodräng i Östergötland var gift med en kvinna som själv bodde på en annan gård och till och med i ett annat härad, där hon tjänade som piga med ansvar för gårdens nycklar. Rimligtvis har lagmannen gjort tillägget i lagbokens text för att han förväntade sig att stöta på andra liknande fall i framtiden.

Faktiska uppgifter om gifta eller trolovade legofolk från mitten av 1400-talet och framåt finns endast ett drygt tjugotal, i ungefär lika stor utsträckning rörande kvinnor som män.⁴⁸ En mindre del rör legopigor som var gifta med en legodräng som arbetade i samma hushåll. Åtminstone i två fall möttes paren där: legodrängen Anders hos prästen Johan Siggesson i Strängnäs stift firade någon gång före 1476 bröllop med en av prästens legopigor, medan prästen Nils Bagge i Linköpings stift 1511 betalade bröllopet för sin legodräng och sin legopiga eftersom de själva inte hade råd.⁴⁹ Anledningen till att vi känner till dessa två fall är emellertid att giftermålet efter någon tid ledde till konflikt mellan husbonden och legohjonen. Anders och hustrun avvek i förtid från sin tjänst, vilket föranledde husbonden att beslagta deras efterlämnade föremål. Nils Bagges dräng råkade värre ut. När han några veckor efter bröllopet bad att få lämna husbonden tillsammans med hustrun, vägrade denne eftersom drängen hade lovat att de skulle arbeta av kostnaden för bröllopet hos prästen. Drängen rymde då och klagade högljutt över

husbondens orättvisa behandling – vilket slutade med att prästen dräpte honom i påstått självförsvar. Fallen visar alltså att de bågge drängarna efter sina giftermål ville lämna husbonden, sannolikt för att bilda egna hushåll och finna försörjning under friare former, medan däremot husbönderna inte hade något emot att behålla gifta legohjon hos sig. De två fallen låter därmed ana att livscykelmodellen åtminstone inte var oomstridd i början av 1500-talet.

I andra fall framgår endast att den ena kontrahenten var legohjon, medan det är okänt om maken eller maken också arbetade i samma hushåll. Sockenprästen Sven Andreæ i Skara stift slog 1450 sin legopiga med en liten kniv eftersom hon inte åtlämnat honom då han bett henne följa honom på middag hos några vänner.⁵⁰ När pigans make Nils såg detta angrep han prästen för att försvara hustrun, vilket ledde till att prästen i självförsvar dräpte Nils. Pigans make befann sig alltså vid tillfället också han i prästens hus, men vilken relation de hade sinsemellan framgår inte. Detta är okänt också i fallet med legodrängen Peter, som tjänade prästen Olavus Magni i Tulois i Tavastland: Peters hustru misstänktes 1498 för att stjäla öl ur prästens källare, men om också hon arbetade i prästgården framgår inte i det påvebrev som omnämner händelsen.⁵¹ Ett tredje fall kommer från Småland 1525, där prästen Isak Nicolai i Stenbrohult hade en legopiga vars make Tuve gick runt och slogs med ett svärd under ett gästabud.⁵² Dessa legohjon kan alltså visserligen också de ha varit gifta med någon som tjänade i samma hushåll, men lika möjligt är att de hade sin make eller maka på annat håll, så som fallet var i Östgötalagen.

I åter andra fall framgår endast att ett legohjon var gift utan att det nämns något om vem maken eller maken var. Eftersom lagen såg allvarligare på utomäktenskapligt sex mellan gifta parter än på sexuella förbindelser mellan ogifta finns några exempel i 1500-talets domböcker på gifta legohjon som stämts inför tinget för hor.⁵³ Ett par exempel finns i räkenskaper från storgårdar: enligt Nynäs räkenskaper 1527 fick en av legodrängarna där en halv spann korn ”till sina barn”, något som antyder att han var gift men att barnen (och sannolikt även maken) inte levde vid sätesgården, medan Liljestads räkenskaper 1577 nämner en ”Anna, Henrik legodrängs hustru” som fick 1,25 alnar lärft trots att hon inte var anställd vid gården.⁵⁴ Ett annat exempel som bör nämnas

är att bönderna på södra Öland 1559 klagade över att legodrängarna på kronans gårdar tilläts ”hava konor, och sedan skall h[ans] k[un]glig m[a]jestät föda deras horungar, och mycket arbete bliver försummat därigenom”.⁵⁵ Dessa öländska drängar hade alltså, om vi kan lita till de upprädda böndernas klagomål, fasta relationer med kvinnor som levde vid kronans gårdar tillsammans med sina barn, även om bönderna inte godtog dessa relationer som giltiga äktenskap. Giftna legodrängar fanns också vid kronans gårdar i Uppland. När pesten drog fram genom landskapet 1565 betalades den avlidne legodrängen Anders Matssons inestående lön ut till hustrun, och detsamma skedde för de två legodrängarna Erik Andersson och Olof Ångerman vid Torvesunds gård (det blivande Drottningholm).⁵⁶ Slutligen finns ett par uppgifter i det sena 1500-talets skattelängder. I Våla i norra Uppland hade prästen 1576 förutom två ”årsdrängar” även tre ”halvdrängar, havandes hustrur och många små barn”,⁵⁷ medan det i Dunkers socken i Södermanland 1596 fanns en dräng som inte bara var gift utan dessutom skattade för ett spannlunds utsäde.⁵⁸ Dessa drängar hade alltså familjer som inte levde hos husbonden utan kanske istället skötte egna små jordbruk (om nu inte hustrurna var legopigor på någon annan gård).

Slutligen finns tre uppgifter om kvinnor som var eller hade blivit legopigor efter det att deras makar eller trolovade hade lämnat både dem och hembygden. Legopigan Barbro i Aska härad i Östergötland uppgavs 1596 vara trolovad och ha barn med en man som hade rymt till Västergötland tre år tidigare,⁵⁹ en tjänstekvinna på Öland sade sig samma år vara trolovad med en förrymd båtsman (men vigdes nu av ärkebiskopen istället med sin husbonde, eftersom denne hade lägrat henne under båtsmannens frånvaro),⁶⁰ medan legopigan Kerstin i Handbörds härad i Småland av ärkebiskopen dömdes till 39 slag med riset för hor ”medan hennes man var i Livland”.⁶¹ Vi vet inte om Kerstin var legopiga redan då hennes make (troligen som knekt) for iväg till Livland, men det är anmärkningsvärt att hon fick sin försörjning just genom att vara legopiga under makens frånvaro. Detsamma gällde den öländska kvinnan som var trolovad med den förrymde båtsmannen. Mot slutet av 1500-talet var legopiga alltså något som en kvinna kunde bli som både trolovad och gift, en möjlighet till försörjning när mannen tvingades resa bort med armén eller flottan.⁶²

Lika lite som för åldersuppgifterna är det möjligt att kvantitativt undersöka hur vanligt det var att legofolk var gifta i Sverige under medeltiden eller 1500-talet. Det vi har att utgå ifrån är endast de strödda beläggen ovan. Ett par av dessa antyder att vissa legodrängar under sent 1400- och tidigt 1500-tal förväntade sig eller åtminstone hoppades på att efter giftermålet kunna lämna husbonden, i enlighet med livscykelmodellen. I båda dessa fall protesterade emellertid husbönderna kraftigt, vilket visar att de inte hade något emot att hålla sig med gifta (men fattiga) legohjon.

De samlade beläggen bekräftar att gifta legohjon förekom utan att uppfattas som något anmärkningsvärt såväl i slutet av 1200-talet som under 1500-talet.⁶³ Det finns exempel på gifta legofolk som tjänade tillsammans hos samma husbonde, gifta legofolk som tjänade olika husbönder i samma område, drängar som endast tjänade halvtid därför att de hade hustru och många barn, drängar med både hustru och egen åkerlapp samt legokvinnor som tjänade medan deras män var utomlands som knektar. Beläggen för att åtminstone storgårdarnas drängar ofta var gifta är relativt många, såväl från kronans som från frälsets gårdar. Hur dessa former utvecklades över tid, om det blev vanligare med ogifta legohjon mot slutet av 1500-talet då giftermålsåldern – hypotetiskt – kröp uppåt för att så småningom närma sig det västeuropeiska giftermålsmönstret går inte att avgöra. Jag vill understryka vad jag tidigare hypotetiskt föreslagit, nämligen att den högre giftermålsåldern var en "samhällelig reaktion på ständigt ökade statliga arbetskraftsuttag från 1500-talet och framåt".⁶⁴ Även om frågan inte kan undersökas kvantitativt kan utvecklingen av äktenskapsmönstren och legofolksinstitutionen inte isoleras från den tidigmoderna statens omfattande ingrepp i samhället. Antalet legodrängar som kunde försörja en familj genom egna jordbruk bör ha minskat under 1500-talet då kronan allt oftare ingrep mot detta genom lagstiftning och straffskatter, samtidigt som den verkade för att hålla nere lönerna och försvårade för legohjon att bilda egna hushåll. Kronans arbetskraftsuttag av inte minst knektar skapade därtill en könsobalans som försvårade för pigor att hitta en partner, medan antalet kvinnor som var gifta men som trots detta var tvungna att arbeta som legopigor i andras hushåll när kronan skeppade iväg deras makar bör ha ökat kraftigt. Vi återkommer till dessa förändringar i nästföljande

kapitel. Här får vi nöja oss med att tills vidare konstatera att några otvetydiga belägg för att en direkt koppling mellan legofolksinstitution och giftermålsmönster inte går att finna för den tidsperiod och det område som det här är frågan om. När vi i källor från medeltiden eller 1500-talet stöter på en "legopiga" eller en "legodräng" kan vi med andra ord inte förutsätta att vi har att göra med en person som var ung och ogift: legofolksinstitutionen förutsatte inte detta utan endast att arbetaren var fattig.

Möjligheten att själv bli husbonde

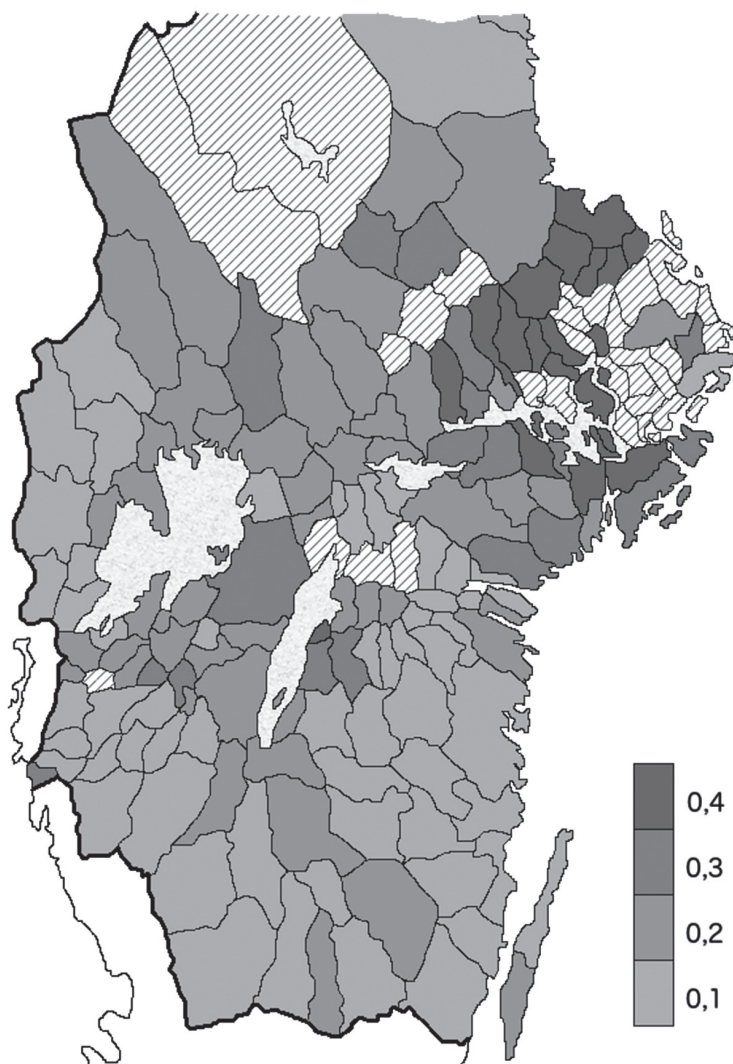
Det tredje och kanske viktigaste antagandet i livscykelmodellen är att drängar och pigor senare i livet själva intog husbondens position, brukade en lika stor gård som den där de själva arbetat i ungdomen och höll sig med eget legofolk. Det är visserligen sällan eller rättare sagt aldrig möjligt att följa ett legohjon genom livet i det medeltida materialet, men tack vare att kronan vid upprepade tillfällen under 1500-talet utsatte rikets legodrängar för straffbeskattning är det möjligt att åtminstone indirekt undersöka vilka möjligheter de hade genom att studera hur vanliga drängar var i olika delar av riket, vilka deras husbönder var och hur drängarna var fördelade husbönderna emellan.⁶⁵ Eftersom det endast var legodrängar som arbetade hos bönder, präster och borgare som beskattades vid dessa tillfällen undersöks först dessa, vilket också vanligen varit fallet i studier av tjänstefolk under tidigmodern tid. För frågan om livscykelmodellens giltighet kan man emellertid inte bortse från att många legodrängar arbetade för adeln och kronan, varför vi därefter också måste inkludera dem i analysen.

När Hajnal beskrev det västeuropeiska giftermålsmönstret menade han att det resulterade i att tjänstefolk utgjorde en stor andel av befolkningen.⁶⁶ Börje Harnesk visade att andelen tjänstefolk i befolkningen omkring år 1800 varierade mellan Sveriges landskap, då tjänstefolk utgjorde hela 17–19 procent av befolkningen i Mälardalen men endast 6 procent i Dalarna, samt att andelen varierade betydligt även från socken till socken i Hälsingland, det landskap som han särskilt studerade.⁶⁷ Toivo Nygård har på motsvarande sätt redovisat andelen tjänstefolk i befolkningen i Finland vid mitten av 1600-talet: den uppgick då till

12–15 procent i de södra och västra delarna av landet, till 10 procent i Österbotten men endast till ett par procent i Karelen och Savolax.⁶⁸ För tidigt 1600-tal har jag tidigare publicerat uppgifter om andelen tjänstefolk i ett par mellansvenska landskap, och Borenberg har gjort motsvarande för Stockholm.⁶⁹

För att beräkna andelen i befolkningen krävs dock att storleken på resten av befolkningen är känd, vilket gör måttet oanvändbart för 1500-talet (då bland annat antalet barn, ogifta kvinnor och äldre är okänt). Lämpligare att beräkna är därför det genomsnittliga antalet legodrängar per hushåll, som ju direkt kan tolkas som ett mått på hur vanlig denna form av arbetskraft var jämfört med böndernas antal.⁷⁰ Antalet legodrängar enligt skattelängderna relateras alltså till antalet hushåll vid samma tid för att få fram siffror som visar hur utbrett bruket av legodrängar var i olika områden i slutet av 1500-talet.⁷¹ Resultaten, antalet drängar per hushåll, illustreras i figur 19, där 0,1 drängar per hushåll alltså motsvarar att det fanns en legodräng endast i vart tionde hushåll, och så vidare.

Av kartan framgår att legofolksinstitutionen mot slutet av 1500-talet framförallt var betydelsefull i Svealand (där källor dessvärre på grund av arkivbränder saknas för större delen av Uppland). Medan det i delar av Uppland, Södermanland och Västmanland fanns legodrängar i uppemot vartannat hushåll, var legohjon sällsyntare utanför dessa landskap. I praktiskt taget hela Götaland, liksom i Närke och Värmland, motsvarade antalet legodrängar endast en man per vart femte eller till och med vart tionde hushåll. Även i Norrland och Finland var legodrängar sällsynta: i samtliga landskap där uppgick antalet drängar per hushåll endast till som mest 0,1.⁷² Här spelade legofolksinstitutionen en väsentligt mindre roll än i andra delar av riket.⁷³ Det förtjänar att påpekas att man redan i samtiden i viss mån var medveten om dessa regionala skillnader: vid redovisningen av hjälpskatten 1590 berättade fogden och skrivaren att i Hälsingland ”är inga sådana karlar, utan bönderna gör själva efter nödtorften till sina behov”,⁷⁴ efter skatteuppbörden i Finland 1576 påpekade en fogde ”att med legodrängar sig fast annorlunda haver här i landet än som i Sverige”,⁷⁵ från södra Västergötland och Småland rapporterades 1590 att där inte fanns några sådana män som kronan nu ville beskatta, därför att (om de tidigare hade funnits) de nu hade blivit

Figur 19. Antalet legodrängar per hushåll i södra Sveriges häradar vid slutet av 1500-talet. För streckade områden saknas källor till antalet drängar. Källor: se Andersson 2020a; UH 1554:10; SmH 1576:14; VgH 1590:8; VgH 1590:13A; VIH 1590:5, VIH 1590:12; SöH 1596:12; ÖgH 1589:3; ÖgH 1590:12; ÖgH 1597:9.

utskrivna till knektar,⁷⁶ och efter beskattningen i Närke 1596 förklarade fogden att bönderna där använde sina söners arbetskraft istället för att anställa legodrängar.⁷⁷

Låt oss sätta dessa siffror i relation till livscykelmodellen. Om vi antar att en man var dräng i 10 år (mellan 15 och 25 års ålder) och därefter bonde i 40 år, borde antalet drängar i förhållande till antalet bönder ha legat på 1:4, det vill säga motsvarande en dräng i vart fjärde hushåll. De betydande regionala skillnaderna mot slutet av 1500-talet avslöjar emellertid att det fanns stora områden där antalet legodrängar var väsentligt lägre än så, vilket innebär att långt ifrån alla unga män i Götaland eller Norrland kan ha varit drängar under sin ungdomstid. I andra områden, främst i Mälardalen, var kvoten närmare dubbelt så hög, vilket istället innebär att långt ifrån alla legodrängar kan ha avancerat till att själva bli husbönder. Dessa regionala variationer hade avgörande betydelse för hur legofolksinstitutionen fungerade, helt annorlunda i områden där drängar var relativt vanliga jämfört med områden där det inte fanns en dräng ens i vart tionde hushåll. I ett antal socknar fanns det (enligt 1576 års skattelängder) inte en enda legodräng,⁷⁸ medan det i ett trettiootal socknar, spridda över större delen av Götaland och Norrland, fanns endast någon enstaka dräng. I över 180 socknar levde färre än fem legodrängar.⁷⁹ Att vara legodräng i en liten socken i en del av landet där legofolk var en ovanlig form av arbetskraft kunde därför innebära att du var det enda legohjonet som satt i kyrkbänken om söndagen – och att möjligheten att vid arbetsårets slut byta husbonde var minimal när inga andra bönder i trakten anställde legohjon.

Ett annat mått som kan användas för att undersöka legodrängars möjligheter att själva bli husbönder är andelen hushåll som hade legodrängar anställda. Denna andel har för 1600-talet beräknats i ett antal tidigare lokalstudier. Enligt Borenberg hade 61 procent av hushållen i Stockholm legohjon anställda 1613, oftast pigor,⁸⁰ medan hela 80 procent av hushållen i Björskog i Västmanland hade legohjon 1643.⁸¹ I Bygdeå i Västerbotten omkring 1640 var andelen betydligt lägre, endast 15–25 procent och nästan uteslutande pigor,⁸² liksom i By socken i Dalarna 1688, där endast 29 procent av bönderna hade tjänstehjon,⁸³ medan andelen varierade mellan 40 och 70 procent i fyra socknar i Hälsingland 1690.⁸⁴ I stort motsvarar dessa regionala

Tabell 12. Andelen män som var den ende legodrängen i sitt hushåll (hos bönder, borgare och präster) respektive levde i hushåll med två eller flera legodrängar, i 624 socknar 1576.

	Ensam dräng (%)	Två drängar (%)	Tre eller flera drängar (%)
Svealand	73	19	8
Götaland (med Värmland)	89	8	3
Norrland (med Dalarna)	71	14	15
Finland	81	9	9
Hela riket	82	11	7

Källa: Drängeregistren 1576, se Andersson 2020a.

skillnader vad som kan iakttas rörande 1500-talet. Baserat på 1576 års beskattning kan andelen hushåll med legodrängar beräknas för 624 socknar,⁸⁵ med resultatet att 26 procent av hushållen i Svealand hade minst en legodräng medan motsvarande siffra för Götaland (inklusive Värmland) var 13 procent, för Norrland (med Dalarna) 8 procent samt för Finland 9 procent. Oavsett var i riket vi tittar hade alltså de allra flesta hushåll inte någon legodräng.⁸⁶

Av legodrängarna var över 80 procent (i drygt 600 socknar) den ende drängen i hushållet där de tjänade (se tabell 12). Medan det i Svealand och i Norrland var endast lite drygt 70 procent av legodrängarna som arbetade ensamma (i betydelsen att de var hushållets ende dräng) uppgick andelen i Götaland till närmare 90 procent. Dessa regionala variationer kan åtminstone delvis förklaras av vilka som var husbönder och hade många arbetare. I Gästrikland, Hälsingland och Medelpad var det nämligen endast präster som hade fler än en dräng, medan präster i Ångermanland utgjorde fler än hälften (19 av 34) av de husbönder som hade minst två drängar, ofta uppemot fyra eller fem.⁸⁷ Å andra sidan utgjorde präster i till exempel Västmanland endast en mindre del (14 av 89) av de husbönder som hade flera drängar anställda.⁸⁸ Även om präster överallt i riket hade flera legodrängar, gällde detta i Svealand även många

andra husbönder. Bland de husbönder som hade många legodrängar nämns i längderna ofta också fogdar och länsmän, samt enstaka andra män utan titlar. Landsbygdens största nyttjare av legodrängar – vid sidan av adeln och kronan – var följaktligen lokalsamhällets inflytelserika överskikt, inklusive de rikaste prästerna, vilket innebar att legofolksinstitutionen uppenbarligen hade stor betydelse även i områden där det fanns relativt få legodrängar, som i Norrland och Finland – för ett litet fåtal husbönder.⁸⁹

Fattigt legofolk och rika husbönder

Det faktum att legodrängarna var ojämnt fördelade mellan husbönderna väcker misstanken att det också främst var de rikaste bönderna som utnyttjade de fattigas barn som legofolk. För senare delen av 1600-talet har Cristina Prytz funnit att det var sannolikare att de fattigas barn lämnade föräldrahemmet för att bli legofolk i Västmanland,⁹⁰ Jorma Wilmi fann att andelen barn till obesuttna ökade bland tjänstefolket i västra Finland mot slutet av 1600-talet jämfört med tidigare,⁹¹ och för århundradet därpå fann Jonas Lindström att medan ungefär två tredjedelar av barnen från den fattigaste kvartilen av hushållen i en socken var tjänstehjon före sina giftermål, var motsvarande andel endast 40 procent av de rikaste böndernas barn, samt att inte något barn till socknens två rikaste bönder någonsin gick ut i tjänst.⁹² Det vore därför intressant att undersöka detta också för en äldre tid, inte minst då Auður Magnúsdóttir har framdragit ett exempel redan från en isländsk 1200-talssaga på att en bonde antog att alla hans barn behövde lämna föräldrahemmet för att bli legohjon ”för att jag är fattig”.⁹³

Det är emellertid inte möjligt att undersöka detta före mitten av 1500-talet. De tidigaste uppgifterna om legohjonens fördelning bland husbönderna kommer från Tammela i Tavastland 1556. Bakgrunden till uppgifterna är att kung Gustav befallde fogdarna i Finland att nedteckna

hur mycket mantal är uti var by och gård, både mankön och kvinnkön, vart slag för sig och hur åldriga de äro. Först bonden uti gården med hans söner, därnäst hans legodräng och husman, item hustrun uti gården med hennes döttrar, därnäst hennes legokonor och pigor

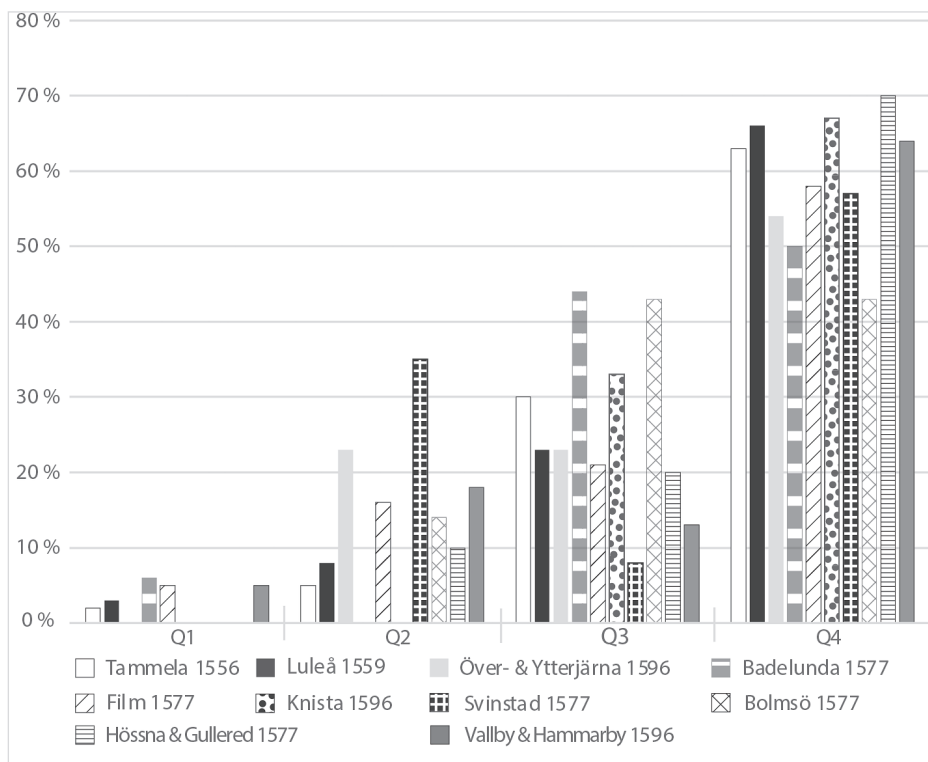
liksom uppgifter om fisken, åkerarealer och utsäde.⁹⁴ För en del områden i Finland finns sådana uppgifter bevarade om åkrar och utsäden, medan jag endast har återfunnit en förteckning också över socknens män från Tammela socken, en förteckning över

mantal eller bondetal och huru många unga piltar (som över tio år gamla äro) var bonde haver (och huru gammal var pilt är, över namnet noterat), gamla män, sedan vuxna söner och eljest infödda män eller släktingar han i gården haver, därnäst legodrängar (som sådana hava) är upptecknat, är ock noterat husmän, vilka dem i sina gårdar hysa.⁹⁵

För vart och ett av socknens 237 hushåll redovisades utsädets storlek och ängens avkastning, vilket kan användas för att rangordna hushållen efter deras ekonomiska ställning.⁹⁶ Det visar sig då att det fanns en hög korrelation mellan antalet legodrängar i ett hushåll och hushållets ekonomiska ställning.⁹⁷ Legodrängarna var alltså ojämnt fördelade mellan socknens bönder: den fattigaste fjärdedelen av bönderna hade sammanlagt 1 legodräng, nästa fjärdedel hade endast 2, medan den rikaste fjärdedelen hade 28 legodrängar (64 procent av alla legodrängar i socknen) och innehöll samtliga de sju hushåll som hade fler än en dräng. Socknens sju rikaste hushåll hade alla minst en legodräng.

Av längden från Tammela framgår även att endast 7 procent av socknens pojkar 1556 befann sig utanför föräldrahemmet som legodrängar. De allra flesta barn var alltså inte legofolk. Längden innehåller visserligen inga uppgifter om vilka legodrängarnas föräldrar var, men eftersom även bondsöner i åldersgruppen 10–16 år var kraftigt överrepresenterade hemma hos de rikare bönderna är det troligt att drängarna främst hämtades från de fattigaste hushållen i socknen: i den övre kvartilen hade 34 procent bönderna hemmalevande söner, jämfört med 13 procent i den nedre kvartilen. Om inte detta berodde på att de fattiga hushållen fick färre barn hade alltså en långt större andel av de fattigas söner lämnat föräldrahemmet redan som 10–16-åringar för att bli drängar på de rikare grannarnas gårdar.

Nästa möjlighet att undersöka hur legofolket var fördelat mellan hushållen kommer från Luleå 1559, där uppgifterna om hushållens ekonomiska ställning kan hämtas från en skattelängd som förutom legofolk

Figur 20. Andelen legodrängar hos den relativt fattigaste fjärdedelen ("Q1") osv. av hushållen i 13 socknar under andra hälften av 1500-talet. För Luleå gäller uppgiften både drängar och pigor. Källor: VbH 1559:10; ÅR 3807; i övrigt, se fotnot 102.

också räknar upp de 428 hushållens kor och tiondekorn.⁹⁸ Korrelationen mellan dessa två grenar av jordbruket var liksom i Tammela stark: ett hushåll med många kor hade också en stor skörd.⁹⁹ I ännu högre utsträckning än i Tavastland fanns i Luleå en tydlig korrelation mellan antalet legohjon och husbondens ekonomiska ställning.¹⁰⁰ Medan den fattigaste fjärdedelen av hushållen endast hade lejt 3 procent av legodrängarna, arbetade hela 66 procent för den rikaste fjärdedelen: socknens 18 rikaste bönder hade alla legofolk, allra flest hade Måns Olsson i Ruttvik, Luleås (enligt detta ekonomiska index) näst rikaste bonde, som höll sig med hela fem legodrängar och fem legopigor.¹⁰¹

Tabell 13. Andelen legodrängar hos den relativt fattigaste fjärdedelen ("Q1") osv. av hushållen i 13 socknar under andra hälften av 1500-talet.

Socken	Härad, Landskap	Antal hushåll	Drängar per hushåll	Andelen drängar i ... (%)			
				Q1	Q2	Q3	Q4
Hössna & Gullered	Redväg, Västergötland	81	0,12	0	10	20	70
Bolmsö	Västbo, Småland	41	0,17	0	14	43	43
Tammela	Hattula, Tavastland	238	0,18	2	5	30	64
Knista	Edsberg, Närke	62	0,19	0	0	33	67
Svinstad	Bankekind, Östergötland	63	0,22	0	36	7	57
Luleå	Norra Västerbotten	426	0,24	3	8	23	66
Över- & Ytterjärna	Öknebo, Södermanland	96	0,27	0	23	23	54
Badelunda	Siende, Västmanland	55	0,33	6	0	44	50
Vallby & Hammarby	Österrekarne, Södermanland	60	0,37	5	18	14	64
Film	Norunda, Uppland	41	0,46	5	16	21	58

Anmärkning: För Luleå gäller uppgiften både drängar och pigor. Källor: VbH 1559:10; ÄR 3807; i övrigt, se fotnot 102.

Det vore värdefullt att kunna göra motsvarande undersökningar för större områden, men eftersom de skattelängder från sent 1500-tal som redovisar legodrängar inte innehåller några uppgifter om hushållens förmögenhet är det ett både tidsödande och vanskligt arbete att koppla ihop listornas husbönder med uppgifter från andra källor. Jag har därför gjort detta för endast ett drygt tiotal socknar fördelade över södra och mellersta Sverige, där hushållens ekonomi har approximerats med mängden tionesäd de erlade samma år som drängarna beskattades. Även om detta mått inte tar hänsyn till resten av hushållets förmögenhet (till exempel dess boskapsbestånd) och det dessutom inte alltid varit möjligt att koppla alla hushåll från den ena skattelängden till den andra, framgår ändå klart hur ojämlikt fördelade drängarna var mellan hushållen (se figur 20 och tabell 13).¹⁰²

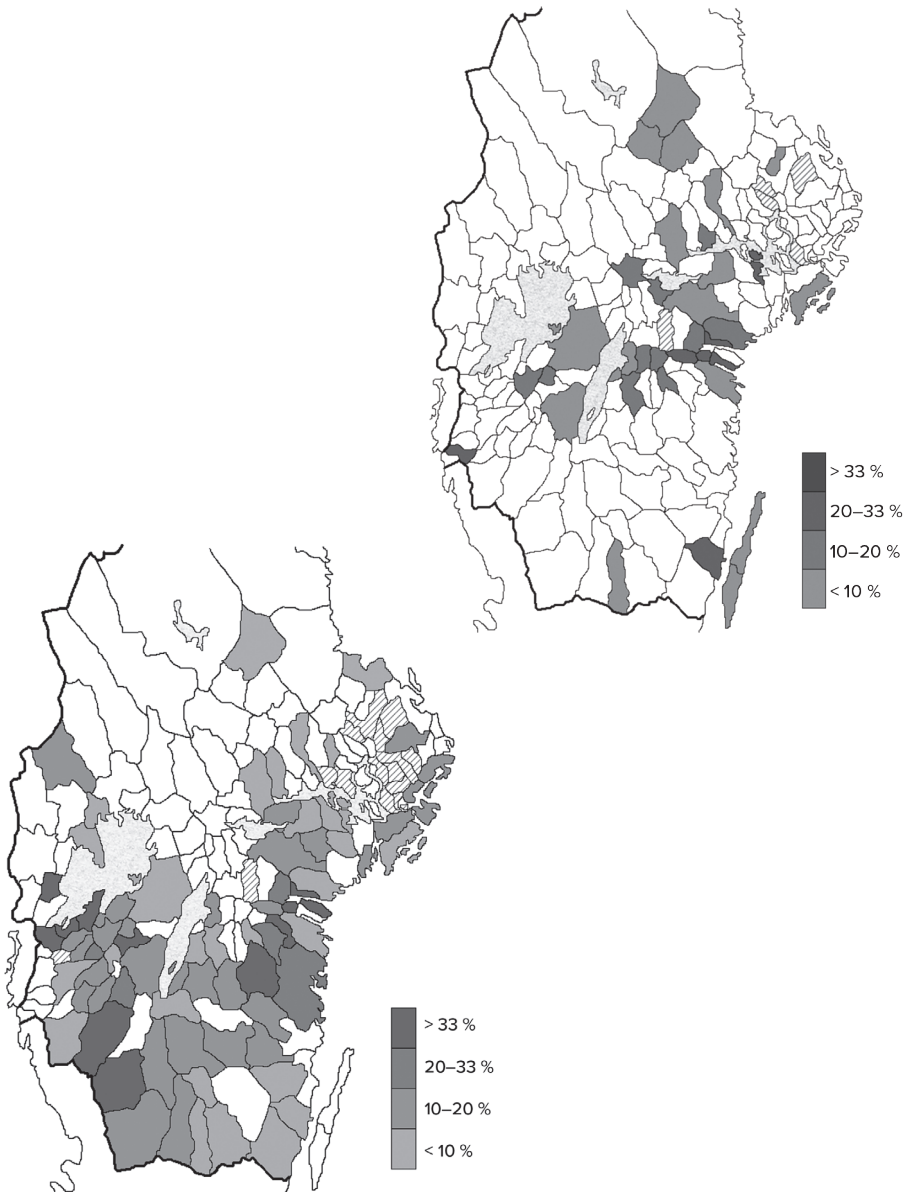
Det är slående hur lika fördelningen av legodrängarna var i de 13 socknarna, trots att den relativa ekonomiska ställningen på grund av det skiftande källmaterialet inte beräknats lika överallt. Oavsett område hade den fattigaste fjärdedelen av hushållen nästan inga drängar alls, vilket bekräftar att legofolksinstitutionen främst var av betydelse för de rikare i lokalsamhället. Däremot skilde sig olika regioner åt gällande hur legodrängarna var fördelade mellan de tre följande kvartilerna. Å ena sidan fanns socknar där andelen drängar i både Q2 och Q3 närmade sig 25 procent, vilket innebär att det här kan ha funnits ett system där man rekryterade grannarnas barn som legofolk i enlighet med livscykelmodellen. Detta var fallet främst i områden där legofolk var vanligt förekommande, i Uppland (Film), Södermanland (Järna och i lägre grad Vallby) samt möjligen även i Östergötland (Svinstad). Systemet var emellertid även här kombinerat med rekrytering av fattiga legohjon till de rikaste bönderna, vilka hade lejt över hälften av legodrängarna. Å andra sidan fanns områden där detta senare rekryteringsmönster var helt dominerande, där den fattigare hälften av bönderna helt saknade legodrängar och den rikaste fjärdedelen sysselsatte uppemot två tredjedelar. Detta var fallet i områden där legodrängar var ovanliga, som Norrland (Luleå), Finland (Tammela), Götaland (Hössna och Bolmsö) och Närke (Knista), men även i en socken som Badelunda i Västmanland.

Resultaten visar tydligt att legofolksinstitutionen i 1500-talets Sverige inte följde någon livscykelmodell utan istället innebar att de fattigas arbete ställdes i de rikastes tjänst. Detta är kanske inte helt överraskande, eftersom den rikaste fjärdedelen av bönderna var de som hade en relativt sett mer omfattande jordbruksproduktion på åker och äng, vilket krävde en större mängd arbete. De rikaste bönderna har uppenbarligen använt sig av legofolksinstitutionen för att få tag i dessa arbetare, och på så sätt återskapades agrarsamhällets ojämlikhet genom legofolksinstitutionen. När vi nu har kunnat konstatera detta för bönders (och prästers) hushåll, är en naturlig följdfråga hur stor andel av legofolket som arbetade på frälsets och kronans storgårdar, där de rimligtvis inte hade någon möjlighet alls att i enlighet med livscykelmodellen en vacker dag själva uppnå motsvarande sociala position som husbonden.

Kronans och frälsets drängar

Vad gäller kronans legofolk är det relativt enkelt att undersöka detta eftersom antalet anställda vid slott och gårdar anges såväl i räkenskaper som i olika sammanställningar vilka finns bevarade från åtminstone något år i närheten av 1576.¹⁰³ Att bestämma antalet legohjon hos frälset är avsevärt svårare. Redan uppgiften att avgöra vilka individer som var frälse och var i riket de hade sina sätesgårdar är långt svårare än man kanske skulle kunna tro.¹⁰⁴ Än svårare – omöjligt – är att veta hur många legodrängar var och en av frälsemännen hade, eftersom de allra flesta inte efterlämnat några räkenskaper. Det behövs därför en modell för att uppskatta hur många legodrängar en frälseman normalt hade vid denna tid. Genom tidigare studier av vissa frälsemäns räkenskaper är känt att man på riktigt stora gårdar, som Anna Klemetsdotters Åkerö i Södermanland eller hennes son Hogenskild Bielkes Stora Dala i Västergötland, hade ett tiotal legodrängar.¹⁰⁵ Lika många legodrängar hade herr Hogenskild vid såväl Läckö som Ulvåsa,¹⁰⁶ detsamma hade Svante Bielke vid Salsta i Uppland,¹⁰⁷ liksom även Johan III:s frilla Karin Hansdotter och hennes make Lars Andersson Hordeel på sin sätesgård i Satakunda.¹⁰⁸ Å andra sidan fanns det av en anteckning i drängregistret 1576 att döma lågfrälsemän som höll sig med så lite som en legodräng.¹⁰⁹ Utan tillgång till fler uppgifter än detta utgörs modellen av två grupper: den ena, bestående av grevar och riddare, har antagits ha haft 10 legodrängar per sätesgård, medan den andra, omfattande alla andra frälsemän, har antagits ha haft fyra legodrängar vardera.¹¹⁰ Min bedömning är att denna uppskattning är så god som det överhuvudtaget är möjligt att åstadkomma utifrån de få 1500-talskällor som finns bevarade.

Figur 21 visar andelen av legodrängarna som arbetade hos kronan respektive frälset i södra och mellersta Sverige mot slutet av 1500-talet. Av kartan till vänster framgår att kronan sysselsatte en betydande andel av legodrängarna i de områden där den hade storgårdar och slott: mer än var femte dräng i centrala Östergötland, där kronan hade flera större anläggningar, liksom i de härader där Älvsborgs, Kalmar och Gripsholms slott var belägna, medan mer än var tionde legodräng i närheten av slotten i Nyköping, Örebro och Västerås var i kronans tjänst.¹¹¹ I dessa områden har kronans krav på arbetare påverkat övriga husbönders möjligheter

Figur 21. Kronans (uppe till höger) respektive frälsets (nere till vänster) andel av legodrängarna i södra Sverige under sent 1500-tal. Randigt markerar att källor saknas till antalet legodrängar hos bönder m.m. (se ovan), vitt att andelen var noll (dvs. att det saknades sätesgårdar eller kronoslott i området). Källor: se texten.

att få tag i legofolk. Frälsets legodrängar var dock sammanlagt många fler, och dess inflytande därför i många områden desto mer betydande. Inte minst var detta fallet i stora delar av Västergötland, Småland och Östergötland, där antalet frälsemän var stort medan antalet legodrängar hos bönder och präster var litet och där inte heller kronan hade några storgårdar eller slott. På många håll tjänade mer än var femte legodräng hos en adelsman, i flera härader mer än var tredje, och på några ställen till och med över hälften. Sammantaget innebar detta att i några områden levde endast en minoritet av legodrängarna i bondehushåll mot slutet av 1500-talet, antingen därför att frälset hade många sätesgårdar i området (som i Gudhems härad i Västergötland, där frälset stod för 59 procent av legodrängarna) eller för att där både fanns flera sätesgårdar och därtill även en större kronogård (som i Lösings härad i Östergötland, där frälset hade lejt 37 procent och kronan 25 procent av legodrängarna).

När vi även räknar in kronans och frälsets legodrängar ser vi alltså än tydligare att legofolksinstitutionen främst användes av de rikaste jordägarna, oavsett om dessa var präster, storbönder eller riddare. Av detta följer flera viktiga slutsatser. För det första innebär det att vi kan känna oss trygga med att de källor som används i övriga kapitel för att undersöka legofolksinstitutionen rörande storgårdar med en förman som mellanled mellan arbetarna och husbonden skildrar villkoren för en betydande andel av arbetarna. För det andra innebär det att kronans under 1500-talet växande arbetskraftsbehov bör ha påverkat legofolksinstitutionens lokala spelregler i vissa områden, medan det på andra håll, i synnerhet i stora delar av Götaland, var frälset som spelade denna roll. Den tredje och viktigaste slutsatsen är emellertid att livscykelmodellen kan vederläggas för 1500-talet, möjligen med undantag för vissa delar av Svealand. Detta beror på att legodrängarna var mycket ojämnt fördelade i samhället: medan fattiga bönder och torpare sällan hade ens någon enstaka dräng hade de rikare bönderna, länsmännen och prästerna ofta flera. Därtill arbetade en betydande andel av legodrängarna vid kronans och frälsets storgårdar. Även om de flesta legohjon hade varit unga och ogifta och i enlighet med livscykelmodellen endast tjänat under några år i väntan på giftermål (något som det alltså inte går att avgöra för tiden före 1600-talet) står alldeles klart att de flesta knappast ens kunde drömma om att längre fram i livet uppnå samma sociala ställning som husbonden.

Återblick

Som vi har sett är det omöjligt att direkt pröva om livscykelmodellen bör användas för att beskriva medeltidens eller 1500-talets legofolk. Det existerar inga källor som genomgående redovisar legofolks ålder eller civilstånd och därför finns heller ingen möjlighet att sammanställa någon statistik över detta. Vad vi har funnit är strödda uppgifter om att åtminstone vissa legohjon, såväl drängar som legokonor, var gifta mot slutet av 1500-talet, men vi kan inte avgöra om dessa utgjorde undantaget eller regeln. I kapitlet har jag istället prövat livscykelmodellen genom indirekta resonemang, baserade på hur vanliga legodrängar var i olika delar av riket mot 1500-talets slut. Resultaten visade att legodrängar var allra vanligast i landskapen kring Mälaren, i Uppland, Västmanland och Södermanland, samt relativt vanliga i de mest jordbruksintensiva områdena i centrala Västergötland och Östergötland. Denna regionala snedfördelning blir än tydligare om vi också beaktar var i riket kronan och adeln hade sina storgårdar. Legofolksinstitutionen har således varit betydligt viktigare i vissa delar av riket än i andra. Det första argumentet mot livscykelmodellen är att dessa betydande regionala skillnader innebar att det i dessa områden var omöjligt för allt legofolk att så småningom själva bli husbönder, eftersom de utgjorde en alltför stor andel av befolkningen. I andra delar av riket, som i Norrland, där legodrängar var mycket ovanliga, var förhållandet det omvända: där visar siffrorna istället att unga män arbetade som legodrängar endast i undantagsfall. Dessa undantag utgjordes sannolikt av de fattigaste männen, även om vi endast har direkta uppgifter om detta från en socken i Tavastland. Detta resonemang följdes upp av det andra och kanske mest avgörande argumentet mot livscykelmodellen, nämligen att 1500-talets legodrängar var mycket ojämnt fördelade mellan husbönderna. En betydande andel arbetade vid kronans eller adelns storgårdar, medan resten främst hade lokalsamhällets rikaste som sina husbönder. Även om det var så att dessa män var legodrängar endast under en del av livscykeln, kunde de hur som helst aldrig hoppas på att senare i livet nå en social position motsvarande husbondens.